

Egy XVII. századi végrendelet nyelvéről*

1. A Mándy család levéltári anyagában található két XVII. századi leltár mellett, melyet az Adalékok az északkeleti nyelvjárás XVII. századi történetéhez c. tanulmányban (MNYj. 36: 95–106) korábban már feldolgoztam, az egyik leltár kézírásával megegyező végrendelet is olvasható (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár. A Mándy család levéltára. XIII. 10. Keltezett iratok 1606–1699). A két oldal terjedelmű végrendelet 1682. május 7-én keletkezett, három héttel az említett leltár (Az Berkeszi haznal levő egyetmasrul valo registrom 28 Maji 1682 Maji) készítése előtt. Sem a végrendelet, sem a leltár végén nevet nem találunk (a végrendelet második oldalának vége erősen megromlott, elhalványodott szöveg, amely teljesen olvashatatlanná vált). A család birtokaiként többek között a leltárakból is ismert helyneveket említi (Kolcseri jóság, Berkeszi Dioszad), ezen kívül „Banyai” és „Maramarosi” birtokokat is megnevez. Ugyanarról a személyről van tehát szó, de ezúttal az összefüggő szöveg lehetőségét nyújt a nyelvjárás alaktani és mondattani jelenségeinek tanulmányozására is.

A szöveg tehát, mint azt a leltárról is megállapítottuk, Szatmár megye keleti részében, Kővár vidékén, a Berkeszi (később Nagysomkúti) járásban keletkezett, amely hol Közép-Szolnok vármegyéhez tartozott, majd a XVI. század végén Kővár vidéke néven önálló közigazgatási egység lett, s csak a XIX. század második felében csatolták ismét Szatmár megyéhez.

2. **A végrendelet helyesírása.** A magánhangzók írásakor nem használ ékezeteket a magánhangzó hosszúságának jelölésére (pl. *Erzem keserves fajdalmimat...*). Csupán az *ö* jelölésekor gondolhatunk olykor a hosszú magánhangzóra (*Teremtő*), de legtöbbször nem lehet pontosan eldönteni, hogy pontot vagy vesszőt használt-e a szöveg írója (pl. *költ, jövő, ökö, köves*). Inkább vesszőnek látszik az ékezet, de elnagyolt, kicsit elhúzott pontnak is gondolhatjuk. Az *ü* hang esetében hasonló a helyzet, az ékezetről teljes biztonsággal nem állapítható meg, hogy pont-e vagy vessző.

A mássalhangzók jelölésében kiemelendő ebben a szövegben is a *c* hangnak *cs*-vel való jelölése (mint ahogy ezt az említett leltárakban is tapasztalhattuk): *tecsik* 'tetszik', *csigan* 'cigány', *Debrecsenben* 'Debrecenben', *Kolcser* 'Kolcser', *nyolcs* 'nyolc'. Az *s* és az *sz* hang jelölésére felváltva használja a szöveg

* A dolgozat az FKFP 0890/97. sz. és az OTKA 025 237 sz. pályázatok támogatásával készült.

írója az *s*-t és *l*-t, valamint az *sz*-t és az *sz*-t: *keserves, Istenemnek, adosságok, szükfeghez, szolicsa, szent Thamasi Ur*. A *kapitány* szó írásában a *k* hangot latinosan *c*-vel jelöli: *capitany*.

A gy vagy hosszú *gy* jelöléseként megtaláljuk a *dgy*-t is: *edgyütt, adgyak*.

A mássalhangzók hosszúságát rendszertelenül jelöli. A múlt idő jelét nemcsak szó végén írja egy *t*-vel (*adot, tartot, forgot*), hanem szó belsejében is (*tar-tota, latam, hajtota*), de egy *-b*-vel írja a középfok jelét (*inkab*), nem jelöli a hasonulást az *akor* határozószóban, és egy *l*-t használ a *kel* 'kell' igében, de ennek múlt idejű alakjában az *l*-t már megkettőzi, miközben a múlt idő jele rövid marad: *kellet*. BENKŐ a szó végi kiejtésbeli hosszú mássalhangzók röviden jelölését sokszor nemcsak mássalhangzós, hanem magánhangzós szókezdet előtt is — még a vizsgált korszakunkat csaknem száz évvel követő felvilágosodás korában is — elég gyakran találja (vö. FelvIr. 121).

Az új mondatokat, a személy- és helyneveket (*Dobozi Istvan, Fai Istvan, Hadszegi Erzsok, Debrecsenben, Hadadban, Geresen* stb) nagy kezdőbetűvel írja, sőt az *-i* képzős helynevet (*Maramarosi, Kolcseri, Berkeszi*), valamint a népnevet is (*Nemetek*).

Az elválasztójelet vesszővel jelöli a sor végén: *fer, taly, kor, doványokat*. Rövidítéseket is alkalmaz a szöveg írója: az *őkegyelme* szó helyett az *eö klme* alakot, valamint a *-nak, -nek* rag rövidítése, amely egy ferde vonalra írt nagy *S* betűre emlékeztet.

A dátumot a szöveg elején helyezi el, és latinul írja: *Anno 1682 die 7 Maji*.

3. A végrendelet nyelvi megformálása

3.1. Hangtani jelenségek

3.1.1. A magánhangzók jellemzői. Az *i ~ ü* hangállapot a kialakulóban levő normának megfelelő, s ez az *üdvözült* szóban figyelhető meg.

Mivel a korábban tárgyalt leltárakban kevés ige fordult elő, nem volt sok lehetőség az *ö*-zés megfigyelésére, bár a *sör* szó helyett a *szér* használata az illabiális gyakorlatra utalt. E terjedelmesebb szövegben azonban azt tapasztaljuk, hogy a *tesz, vesz, lesz* és *kel* igének az *ö*-ző alakját következetesen használja: *vőttem, költ el, lőt, tötték, tön*.

A fentiek ellenére bizonyos fokú illabiálisra való hajlam is felismerhető a szövegben. Az *e ~ ü* viszonylatában a többes szám harmadik személyű birtokos személyjelben találjuk meg a nyiltabb, illabiális alakot (*vellek* 'velük', *vetesek* 'vetésük'). Sőt az *ö ~ e* viszonylatában is megtalálható az illabiális alak a labiális helyén az *üdvözült* szóban.

Az *é ~ í* viszonylatában csupán egyszer fordul elő *i*-zés (*vigben vinnem*), ugyanakkor más szavakban az *é*-nek megfelelő *e* betűt találjuk hasonló helyzetben (*penz, szegeny*). De felbukkan az ellenkezője, a nyiltabbá válás is, amikor *é* (*e*) hangot találunk az *í* helyén: *meg* 'míg' (*meg Isten ket gyermekemet eltet*) és *epetesebe* 'építésébe' (*a Somlyai Templom epetesebe*), *kenaltam* 'kínáltam'.

Az *ó* > *a* változás érvényesül a *Somlyai* melléknévben, az *ő* ~ *e* változás pedig a *ketteit* számnévben.

A magánhangzók időtartamáról a leírt szöveg alapján nem sokat tudunk megállapítani, mivel vagy nem is jelölték, vagy bizonytalan a jelölése, mint az *ö* – *ő* esetében. Kettőshangzókra utaló jelölés talán az *ő* személyes névmás esetében fordul elő a szövegben: *eö* 'ő', *eö klme* 'ökegyelme', *eötett* 'ötet', illetve a *Gyeörgy* és a *teörvény* vagy *türvény* szóban. Mivel más szavakban az *ö* vagy *ő* magában áll, ezért gondolhatunk inkább diftongusos ejtés jelölésére, nem pedig helyesírási sajátosságra. A *György* név és a *törvény* szó kivételével hosszú magánhangzó jelölésekor találjuk ezt a kettős betűt, miközben pl. a *Teremtő* szóban világosan olvasható az *ő*.

3.1.2. A mássalhangzók jellemzői. A szövegben depalatalizáció figyelhető meg. Megvan ugyan a palatalizált *ly* (*fertaly*, *Somlyai*), néhány szóban viszont depalatalizálódott: *nyavajamat*, *sujjos*. A folyamat az *ny* > *n* változásra is kiterjedt: *csigan* 'cigány', miközben más szavakban megőrződött az *ny*: *kordovanyokat*, *szegeny*. A depalatalizáció *gyt* > *dt* (*hadta*) és a *gyn* > *dn* (*vadnak*) változásokban is megfigyelhető. — Az összeolvadás következtében azonban nemegyszer palatalizáció is kialakul, amit írásban jelöl is a szöveg írója: *d + j* > *ggy* (*horgyak*: mássalhangzó mellett rövidül a hosszú *ggy*, sőt az is előfordul, hogy *dgy*-t ír a hosszú *ggy* helyett: *adgyak*), *t + j* > *tty* (*birhattyak* 'bírhatják'), *l + j* > *lly* (*oszollyanak* 'oszoljanak', *talallya* 'találja'). — Az összeolvadás affrikációhoz is vezet: *t + sz* > *cc* (*tecsik*: a *cs* a szövegben *c*-t jelöl), *t + s* > *ccs* (*szolicsa*: nem jelöli a hosszú mássalhangzót).

A *dt* hangkapcsolatban nem következik be a zöngéesség szerinti részleges hasonulás: *adtam*, *adta*, *cselekedte*, hasonló a helyzet a *Hadszegi Erzsók* névben is.

A teljes hasonulás miatt került hosszú mássalhangzó az *Attyanak* 'atyjának', *Annyanak* 'anyjának', az *Attyatul* 'atyjától', az *igassag* és az *ofzfzanak* szavakba.

A mássalhangzók nyúlása sok esetben előfordul, főleg szó belsejében: *sujjos*, *kissebik*, *felöllem*, *vellek*, *arrat* 'árát', *arrabul* 'árából', *ollyat*; de megtalálható szó végén is, például a számnevekben: *kett*, *ött*; tárgyragos szóban: *ketteitt* 'kettőjüket', *eötett*; valamint az *-s* képző nyúlása: *szorgalmatossan*.

A mássalhangzók szó végi (*kel* 'kell', *kellet*, *inkab*, *adot*, *tartot*, *jutot*, *forgot*, *szokot*, *rosz*) vagy szó belseji (*latam* 'láttam', *hajtota*, *költöttem*, *tartota*, *akor*, *kivalkepen*, *bocsasa*) rövidülése a kiejtésben csupán az írás alapján nem bizonyítható. Itt a már említett helyesírási egyszerűsítésről lehet szó.

A rövid és hosszú mássalhangzó jelölésében ingadozás is mutatkozik néha: *kivalkeppen* ~ *kivalkepen*, *jutot* ~ *jutott*, *aszszonyomal*, de *Urammal*, a *-t* végű számnevek a *kett* és a *het* írása sem következetes.

Érvényesül a kiesés is három mássalhangzó találkozásakor: *külte*, *montak*, *kivalkepen*, de nem következik be a *rendkívül* szóban. — Hiányzik a mássalhangzó-torlódás feloldása a *szlagamnak* szóalakban.

3.2. Nyelvtani jelenségek

3.2.1. Alaktani jellemzők

3.2.1.1. A létige töváltozatai közül a következők fordulnak elő: *vagy-on, vad-nak, vol-t, val-a*. — Találunk *ó ~ a* és *ő ~ e* töváltakozást is: *Somlyai*, de *Somlyora* és *ketteit*.

3.2.1.2. Az igeragozásban a létige és a *visz* ige fordul elő *-n* személyraggal egyes szám harmadik személyben: *vagyon, viszen*. A *tesz* ige egyes szám harmadik személyű elbeszélő múlt idejű alakja pedig *tőn*. A befejezett múlt többes szám harmadik személyű alakjában a *-nak, -nek* igei személyrag az ige teljes tövéhez járul, s a rag még nem egyszerűsödött: *voltanak, kertenek, kapdostanak*.

3.2.1.3. A helyhatározóragok használata a következőképpen alakul: A *-ból, -ből* rag csak *-bul, -bül* alakban: *adossagbul, arrabul* 'árából', *javaibul, testembül, enyembül*. — A *-ról, -ről* rag *-rul, -rül* alakban: *felesegemrül*. — A *-tól, -től* rag *-tul, -tül* alakban: *Attyatul, Attyafiatul, felesegemtul*.

3.2.1.4. A több birtokra utaló birtoktöbbesítő jel többnyire magánhangzó nélkül, *i*-ként járul a birtokos személyragos alakhoz vagy a szótőhöz: *fajdalmimat, gyermekimmel, három gyermekim, tangyerimat*, de *lovaim, ökreim, marhaim*.

3.2.1.5. A latin szavak ragokkal és képzőkkel beépülnek a magyar szövegbe: birtokos személyraggal látják el: *Decretuma*, — tárgyraggal: *nova donatior, contradictior, contradictast*, — határozóraggal: *aquisitumon*, — birtokos személyraggal és tárgyraggal: *ductusat*, — többes szám jelével és tárgyraggal vagy határozóraggal: *portiokat, tradisionalisokban*.

3.2.1.6. A képzett igék és névszók közül csak a ritkább alakokat emeljük ki: Deverbális, gyakorító igeképző a *-dos*: *kapdostanak*.

A *szorgalmatos* melléknévnek itt még a hosszabb alakja található meg, amely majd a nyelvújítás után rövidül. — A latin szavakat is sűrűn ellátják magyar képzőkkel: *-l* igeképzővel igésítik a magyarban a latin szavakat, majd ehhez a tőhöz a főnévi igenév képzője is járulhat: *arestalt, protestaltam, prosequalt, statual, citalni, compescalni, extrahalom*.

3.2.1.7. Szóösszetétel: Az *az* mutatónévmás még nem vonódott össze a *mi, mely* stb. vonatkozó névmással vagy a névmási határozószóval, így a következő alakokat olvashatjuk: *az mely kordovanyokat, az mint leg jobban lehet, az mi lovaim, az ki jutot, az mi pedig ... neki jutot*. — A szóösszetételek mai helyesírása természetesen nem érvényesül a szövegben, hiszen inkább a különírás jellemző: *ki vegyek, leg jobban* stb., ezért ezekkel itt nem is foglalkozom.

3.2.2. A szó szerkezetek jellemzői

3.2.2.1. A határozott névelő használata: A határozott alany jelölésére gyakrabban használja az *az* névelőt, nem egyszer mássalhangzóval kezdődő szó előtt is: *az en Teremtő Istenem, az arrat, az poftot, az borai, az szokas, az jóságban, az buza, az Nemetek, az Banyai, az Berkeszi portiokat, az be jövő adossagbul*.

Mássalhangzóval kezdődő szó előtt összesen ötször fordul elő a két oldalnyi szövegben a határozott névelő rövid alakja, az *a*: *a tizet, a penzt, a contradic-tost, a Somlyai Templom, a maga rosz szokot ductusat követe*.

3.2.2.2. A múlt idők használata: A múlt idők használata változatos képet mutat e viszonylag rövid szövegben is. Leggyakrabban a befejezett múlt szerepel: *rendelt el, kert, vöttem, el vite, hadta, adtam, el hajtota, vertek le, költ el, volt, nem latam, hova lőtt, töttek, faradtam, kellett, nem montak, nem mertek, oda tartota, protestaltam, ki kerette, meg is eskette, jutot, nyert, jart, prosequalt, kenaltam, arestalt, el foglalt, voltanak, kapdostanak, kertenek*.

A befejezett múlt használatára álljon itt két összefüggő mondatrészlet: „*valami buza vetések volt Geresen mint hogy mas atyafiai is kapdostanak raj-ta, kivalkeppen nova donatit kellett extrahalom, pure akarvan statualni benne, contradictit töttek*”, „*...nem montak hogy ne kölcsenek inkább kertenek, az buza pedig veszedelemben forgot...*”.

Az elbeszélő múlt időt is használja a szöveg írója, de egyértelműen csak a *tőn* sorolható ide. Olykor az ékezetek hiánya miatt nehéz eldönteni, vajon elbe-szélő múltról van-e szó, vagy a befejezett múlt mássalhangzó-hiányos leírása miatt látszik annak: „*joakarom leven eö klme hordata be Somlyora*.” És esetleg a következő mondatrészlet: „*egyeb sok vas rez szerszamokat is oda szikasztak*”, valamint „*nem engedek*”, ’nem engedék’ és *ductusat követe* ’ductusát követé’.

Használja az összetett múlt időket is: *kültem vala, külte volt, adot volt*.

3.2.2.3. Az igeneves szerkezetek: Akárcsak a leltárakban, az összefüggő szö-vegben is gyakori az igeneves szerkezet használata, így a jelzői értékű *való* hasz-nálata: *felöllem való szent Decretuma, kivalkeppen való joakarom, felesegemtul való harom gyermekim részere valok* (az utóbbi esetben főnevesült formában szerepel a *való*), *kett szaz aranyig való ados leveletem*. A *való* melléknévi ige-név a különböző ragos névszókkal (*felesegemtul való, aranyig való*), személyra-gos határozószóval (*felöllem való*), határozószóval (*kivalkeppen való*) és névutós névszóval (*gyermekim részere valók*) szerepel. A *való* szóhoz hasonló funkció-ban szerepel az *álló* is: *Felesegemrül allo javaibul neki jutott volna, attyatul es attyafiaitul allo minden javait*.

3.2.2.4. A jelzős szerkezetek: A szöveg írója gyakran él a minőségjelzős szerkezetekkel, s ezzel a még oly száraz végrendelkezés is itt-ott költőivé válik: *keserves fajdalmimat, sujjos nyavajamat, Teremtő Istenem, az en jo Istenem, megszín angliai poszto, üdvezült szegeny Felesegem, szegeny edes Felesegem, bujdoso utamban*.

A mennyiségjelzős szerkezetekben a többes szám használata figyelhető meg a határozott (*tizenhat forintokon, kett esztendőkben, tizenket forintokat, het vagy nyolcs teli ladakat*) és határozatlan számnevek (*sok karokat* ’sok kárt’, *sok vas rez szerszamokat*) mellett.

3.3. A leltár szókincsének jellemzői. A leltár szókincsében feltűnő a latin szavak sűrű előfordulása, amely természetesen érthető, hiszen végrendelkezésről

van szó, s ennek szókincsére — mint a jogi nyelvre általában — jellemző volt a latin használata. Ezek a szavak és kifejezések magyar képzőket, jeleket és rago-
kat egyaránt felvehetnek, és így idegen voltak ellenére is beépülnek a magyar
szövegbe: *(Isten) szent Decretuma* 'határozata', *nova donatium* 'új ajándékozás,
adományozás' *kellet extrahalom* 'szerez' (vö. Tsz. III.: „*donatium extrahalt*”
[1614]), *pure* 'egyszerűen, tisztán' *akarvan statualni benne* 'rendelkezik, dönt,
mutat', *contradictum tóttek* 'ellentmond, ellentmondó nyilatkozatot tesz' (vö.
Tsz. VII.: „*Contradictum tótt volt*” [1666]), a *contradictum*-t 'ellentmondás' *ci-
talni* 'idézni' kellett, *aquisitumom* 'szerzemény, jószág' (vö. Tsz. I.: *akvizitum*
[1609]), azokat is *arestalta* 'zárol' (vö. Tsz. I. *arestala* [1586]), meg sem tudta
compescalni 'megfékezni' (vö. Tsz. VII.: *kompezkál* [1657: *compescálják*]),
*ductus*at *kovete* 'nyomdokát követi' (vö. Tsz. II.: *duktus, duktusát követi* [1651]),
prosequalt 'kísért, követett'.

A régies vagy nyelvjárási szóhasználatból kiemelhető a *dibdáb* szó: „egyeb
dibdab feleségemmel gyermekimmel leanyommal egy arant oszollyanak” (*dib-
dáb*: 'ilyen, olyan holmi'. vö. Tsz. II. [1627]). A „*ket sing egy fertaly*” kifeje-
zésben két régi mértékegység neve található: *sing* 'a rőfnél valamivel rövidebb
hosszúságmérték' (vö. TESz.), *fertaly* 'negyedrészes' (vö. TESz.). A *bokréta* szó
itt ékszerre vonatkozik: „*kiben minden köves gyöngyös voltanak azokat is are-
staba ki nem adta, amely bokretat adot volt szegeny edes Feleségem jegyben meg
ert volna szaz tallert.*” (vö. Tsz. I.: 'virágsokorszerűen formált ékszer' [1673]).

Az *oda szikasztak* szó esetében a szöveggörnyezetből nem lehet pontosan
megállapítani, hogy 'elpusztít, megsemmisít', 'elrejt, eldug' vagy 'eltulajdonít'
jelentésben szerepel-e. Valószínűbbnek látszik ez utóbbi jelentés, mivel az előző
mondatban a „*hatalmasul oda tartot*” kifejezést használja, s ebben az esetben az
itt közölt adat korábbi, mint a TESz. e jelentésre vonatkozó példája, amely
1786-ból való.

4. Az elmondottak alapján megerősíthetjük, hogy a korábban említett leltárok
és az itt bemutatott végrendelet a mai Szatmár keleti területén keletkezett, amely
sok nyelvjárási elemet tartalmaz a keleti és a középső nyelvjárásterület (vö.
BENKŐ, i. m.) jellemzőiből, de a szöveg szerzője — láthatóan iskolázott ember
lévén — egyúttal a kialakulóban levő norma követésére is törekszik. Így nem
csupán száraz jogi irat lett ez a végrendelet, hanem olyan embert állít elénk, aki
halála közeledtével — felelősséget érezve családjá iránt — dolgait szeretné
rendbe tenni, elrendezni, hogy ezzel is megkönnyítse öt gyermeke és felesége
gondjait. E szöveg segítségével tehát újabb adalékokhoz jutunk az északkeleti
nyelvjárás kevésbé ismert legkeletibb részének, illetve a keleti nyelvjárás északi
peremének nyelvi sajátosságairól.

RÉVAY VALÉRIA